

ЧАСОВІ ТРАНССПЕКТИВИ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ І ТРУДОВА ПЕДАГОГІКА А. С. МАКАРЕНКА

Проблемою даного дослідження є просторово-часові орієнтації особистості в ході трансспективи життя людини як єдність її минулого, сьогодення, майбутнього та їх врахування в трудовій педагогіці видатного вітчизняного педагога зі світовим ім'ям Антона Макаренка. Актуальність цієї проблеми підсилюється такими чинниками. По-перше, іде складна переоцінка цінностей, пов'язаних з минулим країни. По-друге, й досі немає консенсусу з приводу нашого майбутнього (зокрема, „з ким і проти кого дружити“?). По-третє, як наслідок, панує явище тимчасовості (державного устрою: президентського чи парламентського?; парламенту, уряду: залишати чи переобирати?; індивідуальної праці: утримати на роботі чи звільнити? тощо), яке панує в нашому суспільстві [2, с. 10]. На цьому тлі постає гостре завдання для сучасної школи – знайти таку педагогічну систему, яка б максимально враховувала часові трансспективи життя дитини й найкраще готувала до окреслених вище викликів дорослого життя [16].

Тому завданнями даної праці є: а) теоретичний аналіз психологічних досліджень, які зробили вагомий внесок у проблему просторово-часових орієнтацій особистості й трансспектив її життя; б) огляд спадщини Антона Макаренка, концепція „трьох перспектив розвитку особистості” якого, на думку автора, не втратила своєї актуальності й для сучасної педагогіки.

Поняття „хронотоп” (з грецьк. – „часопростір”) було введено А.Ухтомським для пояснення зовнішніх подій і внутрішніх процесів у організмі як синтезу зв'язків у просторі та порядків у часі. Пізніше М.Бахтін почав використовувати це поняття в гуманітарних науках. За Бахтіним, „у літературно-художньому хронотопі має місце злиття просторових і часових прикмет в осмисленому і конкретному цілому. ...Образ людини в літературі суттєво хронотопний”. Для психології ця характеристика має, на думку В. Зінченка, не менше значення, ніж для мистецтва [5, с. 591].

На значущість „часової перспективи” (англ.: *temporal perspective*), яка складається, зокрема, зі спогадів, побоювань, очікувань, сподівань і дозволяє людині звільнитися з полону стимульно-реактивної ситуації, звернули увагу К.Левін [9] та його учень Л.Франк [6]. Вони зазначали, що ступінь незалежності від „психологічного поля” вимірюється часовою глибиною життєвого світу людини [12].

Левін пише: „Одне з основних тверджень психологічної теорії поля можна сформулювати наступним чином: будь-яка поведінка або яка-небудь інша зміна в психологічному полі залежить виключно від психологічного поля, яке існує в даний момент”

[9, с. 241]. „У дійсності поняття „ситуація в даний момент” відноситься не до моменту, позбавленому всілякої тривалості в часі, а до певного часового періоду” [там само, с. 244]. „Інакше кажучи, в психології ми маємо справу з „ситуативними одиницями”, що слід розглядати як такі, що мають продовжність і в польових, і в часових вимірах” [там само, с. 245]. „Прояснення проблеми минулого і майбутнього було багато в чому загальмоване тим фактом, що психологічне поле, яке існує в даний момент, включає в себе також і уявлення індивіда про своє минуле і майбутнє. Індивід сприймає не тільки свою поточну ситуацію, у нього є також певні очікування, бажання, острахи і мрії про майбутнє. Його погляди на своє минуле і на минуле фізичного та соціального світу часто викривлені, тим не менше вони складають у його життєвому просторі „рівень реальності” минулого. ... Розходження між структурами цього рівня бажань (або рівня ірреального) психологічного минулого і рівня реальності грає важливу роль у виникненні феномену провини. А структура психологічного майбутнього тісно пов'язана, наприклад, з надією та плануванням” [там само, с. 246].

Ці теоретичні положення про часову перспективу психологічного поля особистості знайшли своє експериментальне підтвердження в дослідженнях рівня домагань, які проводилися у школі Левіна його учнем Ф.Хоппе та ученицями М.Юкнат (вплив успіху/неуспіху на рівень домагань) і А. Карстен (досліди на психологічне пересичення), а також вітчизняними послідовниками: Б.В.Зейгарник (феномен тривалішого запам'ятовування нерозв'язаних завдань), О.О.Серебряковою (яка встановила стійку адекватну самооцінку, неадекватно занижену, неадекватно завищену та нестійку самооцінку людей), О.І.Савонько (зміна орієнтації з оцінки на самооцінку з віком), Л.С.Славіною (відстрочка явища пересичення за допомогою нових мотивів діяльності) [4] та ін.

Спеціальному аналізу „психологічного часу життя” було присвячене дослідження В. Ковальова [7].

Виходячи з цього, інваріант просторово-часових орієнтацій (ПЧО) є вихідним у багатовимірній концепції особистості, що розробляється автором на кафедрі психології Полтавського державного педагогічного університету і була вперше оприлюднена в Ленінграді (тепер – Санкт-Петербург) у 1984 році. Поняття особистості згідно з цією концепцією має таке визначення: *особистість* – це людина, яка активно опановує і свідомо перетворює

природу, суспільство та власну індивідуальність-суб'єктність, що має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребнісно-вольових естетичних переживань, змістів, рівнів опанування й форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням реалізується свобода самовизначення особистості в її вчинках і міра відповідальності за їхні наслідки (включаючи і підсвідомо непередбачені) перед природою, суспільством і своєю совістю [13, с. 33].

Гіпотеза даної праці полягає у тому, що базове місце інваріанту ПЧО, який ділить транспективу життя людини на минуле, теперішнє та майбутнє “у контексті різних природних, суспільних, культурно-історичних, особистісних та диференційно-типологічних хронотопів життя” (згідно з концепцією “темпоральної психології” В. Ковальова [8]), визначається наступними фундаментальними просторово-часовими локалізаціями і транспективами:

- геофізична локалізація людини (В. Вернадський, П. Тейяр де Шарден та ін.);
- культурно-історична локалізація (Л.Леві-Брюль, Л.Виготський, Л.Сев та ін.);
- онтогенетична локалізація (Б.Ананьєв, Г. Костюк, С.Максименко, В. Моргун [17], Є. Головаха, О. Кронік [1] та ін.);
- дієво-вчинкова локалізація (В.Басов, С. Рубінштейн, О.Леонтьєв, П.Гальперін, В.Роменець, О. Чебикін [21] та ін.);
- психофізична (темпераментна) локалізація (Д. Елькін, Є.Мілер'ян, Б.Цуканов [22], В.Рибалка [18] та ін.).

Кожна з вказаних часових локалізацій людини має свій фізичний масштаб виміру і психорефлексивну складову та може бути унаочнена у вигляді перевернутої піраміди: від найдовшого діапазону транспективи часу до найкоротшого.

Якщо точною відліку взяти сучасну людину, то масштаб її геофізичної локалізації у теперішньому часі вимірюється “психозойською ерою” (за Вернадським), що характеризується таким психокосмічним новоутворенням, як ноосфера, коли вплив людства на Землю досягає і навіть перевищує планетарно-геологічні масштаби [14].

Культурно-історична локалізація має відносно менший масштаб, який вимірюється часовою епохою антропогенезу, цивілізаційного культурно-історичного процесу (приміром, 2005 р. від Різдва Христового), формаційно-політичного (наприклад, у постіндустріальному суспільстві, до Жовтневого перевороту, після Помаранчевого Майдану тощо). Чи варто миритися, зокрема з тим, що в сучасній українській літературі, на думку критика Я. Голобородька, панує “велич тимчасовості”?

Онтогенетична періодизація у фізичному плані обмежується тривалістю життя людини, а в психологічному є досить динамічною

характеристикою.

Вона залежить, по-перше, від того, в якій третині життя перебуває людина. Якщо юнацтво зорієнтоване переважно на майбутнє, дорослість – на теперішнє, то старість – переважно на минуле. Згадаймо Пушкінське про молодість, що прагне майбутнього:

„Пока свободою горим,
Пока сердца для чести живы,
Мой друг, Отчизне посвятим
Души прекрасные порывы!”

І, за контрастом, Лермонтовське, ветерансько-ностальгічне – за минулим:

„Да, были люди в наше время –
Не то, что нынешнее племя:
Богатыри, не вы...”

По-друге, динаміка масштабу часу залежить від того, у якому періоді розвитку знаходиться людина: літичному, де теперішній час розтягується на місяці і роки або, здається – “час зупиняється”, чи у кризовому, де кардинальні стрибки-переходи до майбутнього можуть вимірюватися днями, годинами, хвилинами і, навіть, миттєвостями (парадоксальна “вічна мить”, за М.Мамардашвілі). Згадаймо в цьому контексті знамениту фразу американського астронавта Н. Армстронга, що в момент, коли його нога вперше ступила на Місяць, промовив: „Який малий крок людини і який великий крок людства”.

Дієво-вчинкова транспектива часу людини пов'язана, на нашу думку, в першу чергу з безпредметною пізнавальною функцією уваги і такими її індивідуальними властивостями як стійкість, концентрація, переключення, розподіл. Саме вони і є психологічною часовою сіткою організації поточного життя людини. І не випадково класик української й радянської психології П.Я.Гальперін пов'язував формування уваги з організацією і плануванням витрат часу дитини. На вивчення цієї самоорганізації спрямована і розроблена нами методика вивчення реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини [15].

Психофізіологічні цикли часу, які з точністю до десятих долей секунди виміряв відомий одеський психолог Б.Цуканов [22], дозволили йому розробити об'єктивну методику визначення темпераменту людини і повернути психологічне товариство до Гіппократівської розгортки темпераментів: холероїд-сангвіноїд-(змішаний)-меланхолоїд-флегматоїд [18].

Саме ця складова лежить в основі розглянутої нами піраміди психології часу, бо є успадкованою складовою, над якою надбудовуються усі інші масштаби часу, які зазнають, за термінологією Т.Устименко, “культурального впливу” і формують багатовимірні часові характеристики, наприклад, здібностей людини (зокрема, „кмітливий” – „тугодум” тощо), її характеру (зокрема, „передчасна

людина" – „ретроград” тощо).

Таким чином, розглянувши ієрархічну структуру просторово-часових орієнтацій і транспектив у багатовимірній концепції особистості й уявлення про її конгруентність (за К.Роджерсом) з точки зору психології часу, можна зробити **висновок**, що темпоральна культура людини виявляється тоді, коли вона:

а) адекватно усвідомлює особливості свого темпераменту і враховує їх під час формування індивідуального стилю діяльності;

б) керує власною довільною та післядовільною увагою;

в) своєчасно вирішує проблеми свого особистісного розвитку згідно з віковою періодизацією і транспективною життєвого шляху;

г) не замикається у вузько кон'юнктурних часових рамках поточної політичного епохи, а орієнтується на досить глибоку історичну ретроспективу і віддалені прогнози на майбутнє;

д) усвідомлює основні екологічні загрози ноосферної ери, у яку перейшло людство і готова йти на найрішучіші кроки заради порятунку життя на Землі.

Обґрунтування одержаних результатів на прикладі педагогічного досвіду. Найбільш відповідними технологіями розвитку темпорально-психологічної культури у транспективі життя особистості є виховні системи, що запропоновані кращими педагогами людства, визнання серед яких знайшли й такі українські освітяни, як К. Ушинський, П.Блонський, Г. Ващенко, А. Макаренко, В.Сухомлинський, О. Захаренко та ін.

Зупинимось більш докладно на досвіді А. Макаренка, який довів потужність трудової педагогіки не лише для виховання, але й перевиховання, не тільки у сільському закладі (с. Ковалівка на Полтавщині), але й у закладах міських (м. Харків). Саме Макаренко враховував і забезпечував три перспективи розвитку особистості: "завтрашню радість", проміжну та віддалену [11].

Сьогодні в Україні спостерігається строкате ставлення до народної трудової педагогіки А.С. Макаренка. Макаренко втрачений для учнівської молоді України як письменник, бо його світовий бестселер "Педагогічна поема" вилучено з усіх шкільних програм з літератури.

У великому занепаді опинилася і його трудова педагогіка. По-перше, педагогічна і батьківська громадськість дезорієнтована тим, що начебто міжнародні дитячі організації заперечують працю дітей [20]. Насправді основоположні документи Міжнародної організації праці (МОП), зокрема, Конвенція від 17 червня 1999 року № 182 "Про заборону та негайні дії щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці", закликають до боротьби не з працею дітей, а тільки – з *найгіршими* її видами

(рабство, закріпачення, примусова праця, проституція, порнографія, жебрацтво тощо). Ця Конвенція ратифікована Україною і набула чинності у грудні 2001 року.

По-друге, звільняються від праці уроки... праці у загальноосвітніх школах. Вчителі праці стверджують, що за новими навчальними програмами з трудової підготовки не можна сформулювати в учнів жодних практичних умінь (тим більше – навичок), бо зміст уроків має ознайомчо-споглядальне спрямування. Тобто, якщо на інших уроках панує вербалізм (словесний метод), то на уроках праці перемагає верхоглядство (неробство).

По-третє, праця вилучається з позаурочного виховного процесу як праця-турбота (комуністична, волонтерська). Пригадується судове переслідування директора школи за те, що послав учнів прибирати подвір'я. Якщо вже так рішуче боротися з самообслуговуючою працею, то давайте перемаємо її остаточно: заборонимо дітям (поки не стануть дорослими) підмітати і у себе вдома. Але чи не запізно кинемося виховувати охайність?

Про "школу-господарство" (за народною педагогікою Макаренка) взагалі не йдеться. Наведу невеселий жарт одного з учителів праці, який порадив замінити відоме гасло "Вчитися, вчитися..." на нове: "Неробство і безробіття – наш виховний ідеал (!)". Найсумніше полягає в тому, що деякі з вітчизняних істориків освіти вилучили ім'я Антона Макаренка з пантеону українських педагогів й переписали в педагоги... російські. Беручи до уваги, що Макаренко народився на Сумщині, вершин педагогіки досяг на Полтавщині (с. Ковалівка) і Харківщині (Куряжська колонія, комуна-завод фотоапаратів "ФЕД"), такі "відкриття" не мають нічого спільного не тільки з історією, а й зі здоровим глуздом.

Слід віддати належне росіянам. За редакцією відомого макаренкознавця С.Невської видана "Педагогічна поема" без купюр; книга збільшилася у півтора рази. Вилучене сталінською цензурою набрано курсивом, тому тепер текст виглядає так: немає майже жодної сторінки без курсивних слів, глави – без курсивних сторінок, три глави – курсивні повністю. Одна з них називається: "На педагогических ухабах" (мовляв, у радянській педагогіці все гладенько, а тут якийсь Макаренко про якісь "ухаби"!?).

Патріарх російського макаренкознавства Анатолій Фролов випустив у Нижньому Новгороді безпрецедентний твір, у якому простежена доля педагогічної спадщини Макаренка в СРСР, Росії та світі з 1939 року до наших днів [19].

Росія силами редакції флагмана освітянської періодики "Народное образование" (О.Кушнір) та Міжнародної Макаренківської асоціації (Т.Корабльова) шостий рік поспіль проводить

Міжнародний конкурс імені Антона Макаренка на кращий освітній заклад (школу-господарство), що поєднує навчання з продуктивною діяльністю дітей. На жаль, жодна українська школа досі не відгукнулася.

Секрет успіху – три таємниці педагогіки А.С. Макаренка, або Чим наша педагогіка відрізняється від макаренківської? Коли вірменському радіо поставили питання: «Чим наша педагогіка відрізняється від макаренківської?», то отримали відповідь: «Макаренко з «шпани» виховував людей, а ми з дітей дуже часто виховуємо «шпану». Світовою громадськістю не визнано два рекорди Гіннеса, що належать Макаренку: по-перше, безрецидивність його перевиховання; по-друге, двотомник директора Крюківського музею-садиби Макаренка Г.Лисенка «Долі вихованців Макаренка», де цей рекорд, встановлений 3000-м колективом колоністів та комунарів, зафіксований.

Таємниця 1: Все краще – дітям. Цю відому всім банальність великі педагоги зрозуміли не споживацьки (кращі цукерки – дітям, кращі іграшки – дітям, кращі одяжі – дітям.), а зробили два істотні доповнення:

- кращі види праці – дітям;

- кращі види спілкування з кращими людьми «околотку» і світу – дітям.

Не перераховуватиму всіх ремесел і видів сільської праці в макаренківській колонії імені М. Горького під Полтавою, не нагадуватиму про виробництво електросвердлилок або фотоапаратів у Харкові (опанування найперспективнішими технологіями!).

Краще спілкування – контакти з кращими людьми села, району, області, країни, миру. Пригадаємо, як колоністи Макаренка списалися з М.Горьким і долистувалися до того, що той... прибув з особистим візитом. Чи мало це виховне значення? Колосальне! Кращі лідери забезпечували успіх справи, а успіх («мажор») надихав дітей із поганим минулим – ми не гірші за інших!

І останнє риторичне питання: «Чому Макаренко випускав у життя юну людину з чотирма документами (атестат, трудова книжка, кваліфікаційна книжка, оцядна книжка із стартовим капіталом), а ми жаліємо кращим випускникам гімназичних або ліцейських, наприклад, математичних класів дати окрім атестата кваліфікацію оператора ЕОМ»? Невже дармоїдство і безробіття, дійсно, стають виховними ідеалами?

ЛІТЕРАТУРА

1. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. – К.: Наукова думка, 1984. – 208 с.
2. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.

Таємниця 2. Якомога більше пошани до людини (дитині), якомога більше вимогливості до неї. Міняти місцями зміст цієї біблейської істини не радив сам Макаренко. Проілюструємо цей принцип Макаренка з досвіду роботи його послідовника з с. Сахнівка на Черкащині Олександра Захаренка [3]. Ми вже задавалися питанням, чому батьки не дуже охоче відвідують навіть батьківські збори, а в Сахнівці – готові майже щодня працювати на школу методом толоки (безкоштовно) у вільний час, якого, до речі, ні у кого немає?

Саме тому, що Захаренко і його вчителі реалізують тезу про «пошану до кожної людини» в кожному шкільному (класному, вчительському) заході. Захід просто не планується, якщо в ньому не продуманий прояв пошани до людей села (або як глядачів, або як учасників цього заходу).

Таємниця 3: різновікові загони. По бідності ми ввели в шкільних класах вікову сегрегацію: 25-30 однолітків намагаються навчитися під керівництвом вчителів, які знаходяться на досить віддалених вікових дистанціях від дітей. Чи варто дивуватися, що в боротьбі за душу дитини різновікові вуличні угруповання часто перемагають ці сегреговані за віком класні колективи?

Макаренко широко використовує різновікові об'єднання дітей в різних видах діяльності: від різновікових тимчасових загонів до дружби старших з молодшими. Допитливий читач знайде опис методів роботи з різновіковими учнівськими і виховними колективами в роботах Макаренка, Захаренка, Іванова, Дьяченка й інших авторів.

У підсумку цієї статті слід зробити такі **висновки**. По-перше, психологічна концепція транспектив життя людини повинна враховувати як різні масштаби виміру часу (від космічно-геологічного до темпераментного), так і просторово-часові орієнтації особистості на минуле, сучасне й майбутнє. По-друге, педагогічною системою, яка найкращим чином враховує необхідність спиратися на транспективу життя вихованця і в разі необхідності корегувати її, є трудова народна педагогіка А.С. Макаренка та його послідовників.

Перспективами подальших досліджень є, зокрема, проблема темпоральної саморегуляції особистості на різних етапах транспективи життєвого шляху та її широкомасштабного забезпечення сучасною системою освіти на базі всесвітньо визнаного педагогічного досвіду А.С. Макаренка.

3. Захаренко О.А., Мазурик С.М. Школа над Россю. – К.: Рад. школа, 1979. – 150 с.
4. Зейгарник Б.В. Теория личности К. Левина. – М.: МГУ, 1981. – 118 с.
5. Зинченко В. П. Хронотоп // Большой

психологический словарь / Сост. и общ. ред.: Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб., 2004. – С. 591-592.

6. *Кастенбаум Р.* Временная перспектива // Психологическая энциклопедия / Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. Пер. с англ. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – С. 96.

7. *Ковальов В.И.* Психологические особенности личностной организации времени жизни: Автореф. дис. ...канд. психол. наук. – М., 1979. – 25 с.

8. *Ковальов В.И.* Темпоральна психологія // Словник-довідник термінів з конфліктології / За ред. М.І. Пірен. – Київ – Чернівці: ЧДУ ім. Ю. Федьковича, 1995. – С. 278-279.

9. *Левин К.* Определение «поля в данный момент времени» // Левин К. Динамическая психология: Избр. труды. Пер. с немец. и англ. – М.: Смысл, 2001. – 572 с.

10. *Лушин П.В.* О психологии человека в переходный период (Как выживать, когда всё рушится?). – Кировоград: КОД, 1999. – 208 с.

11. *Макаренко А.С.* Педагогические сочинения: В 8 т. – М.: Педагогика, 1983-1986.

12. *Мещеряков Б.Г.* Временная перспектива // Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОзнак, 2004. – С. 89.

13. *Моргун В.Ф.* Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №2. – С. 27 – 40.

14. *Моргун В.Ф.* “Психозойська ера” В.І.

Вернадського: кінець світу чи гармонія людини і довкілля? // Постметодика. – 2001. – №5-6. – С. 16-19.

15. *Моргун В.Ф.* Опитувальник реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини. – Полтава: Оріяна, 2002. – 24 с.

16. *Моргун В.Ф.* Психологія особистості в педагогіці А.С. Макаренка. Факсимільний збірник праць 1988-2001 рр. – Полтава, 2002. – 84 с.

17. *Моргун В.Ф., Ткачєва Н.Ю.* Проблема периодизации развития личности в психологии. – М.: МГУ, 1981. – 84 с.

18. *Рибалка В.В.* Особистісно центроване консультування клієнтів із патогенною психодинамічною неконгруентністю. – К.: ІП ім. Г.С. Костюка АПН України, 2005. – 58 с.

19. *Фролов А.А.* А.С.Макаренко в СССР, России и мире: историография освоения и разработки его наследия (1939–2005 гг., критический анализ). – Н. Новгород: Изд-во Волго-вятской академии государственной службы, 2006. – 417 с.

20. *Хасперс Н., Янканиш М.* Боротьба проти використання праці дітей. Пер. з англ. / За ред. О.П. Петрашук. – К.: Пульсари, 2002. – 146 с.

21. *Чебыкин А.Я.* Характеристика основных компонентов теории эмоциональной регуляции учебно-познавательной деятельности // Эмоциональная регуляция учебной деятельности / Под ред. А.Я. Чебыкина. – М., 1987. – С. 85 – 95.

22. *Цуканов Б.И.* Время в психике человека: Монография. – Одесса: Астропринт, 2000. – 220 с.

Подано до редакції 19.03.08

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена психологічним аспектам транспектив життя особи. Розкриваються таємниці педагогічного досвіду, які мають своїм джерелом не

дармоїдство і безробіття, а трудову народну педагогіку А.С. Макаренка.

Ключові слова: транспектива життя особи, темпоральна психологія, трудова педагогіка.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена психологическим аспектам транспектив жизни личности. Раскрываются тайны педагогического опыта, которые имеют своим

источником не туеядство и безработицу, а трудовую народную педагогика А.С. Макаренко.

Ключевые слова: транспектива жизни личности, темпоральная психология, трудовая педагогика.

SUMMARY

The article presents some psychological aspects of life transpective. It reveals some mysteries of pedagogical experience that takes roots not in laziness

and unemployment, but in people's labor pedagogy by A.S. Makarenko.

Keywords: labor pedagogy, temporal psychology, life transpective.